

חינוך ולדורף בישראל: רקע, עקרונות ואתגרים להמשך

חינוך ולדורף – כמה תמונות

דמיינו בנפשכם קבוצת ילדים, בני שלוש עד שש, משחקים בשקט ובאינטנסיביות פנימית בחלל צבעוני רגוע. חלקם בונים בית מקוביות עץ ופיסות בד צבעוניות, חלקם משחקים בבובות, מלבישים, מאכילים ומטפלים בהן, חלקם מתחפשים ומציגים זה לזה הצגה קטנה. הגננות עוזרות פה ושם במשחק, בעצמן יושבות ועובדות, או מכינות עם כמה ילדים את ארוחת העשר.

כעת דמיינו אווירה אומנותית מלאת חיים, ובה ילדים בכיתה כל שהיא בבית ספר היסודי מציירים, שרים, מחללים בחליליות, מציגים ומדקלמים, נעים ורוקדים, משחקים ומשתעשעים, ותוך כדי פעילויות אמנותיות אלו, בצורה טבעית ויצירתית גם לומדים. כך הם רוכשים את יסודות הקריאה והכתיבה, כך את עיקרי פעולות החשבון, כך את לימודי הטבע וכך את סיפורי המקרא ושפתו המיוחדת. ראו בדמיונכם כיצד כל תהליך לימודי הופך קודם כל לתנועה, משחק, יצירה אמנותית בתחום זה או אחר, ורק מתוך פעילות משחקית-יצירתית-תנועתית זו נלמדים בסופו של דבר גם תכני הלימוד השונים. כיצד כל מושג וכל חוק עוברים קודם כל תהליך מלא חיים של אמנות ויצירה ורק אחר כך מתגבשים בנפש הילד לכלל מופשט.

דמיינו בנפשכם עתה בני נוער שמכשירים את עצמם במגוון רחב של סדנאות מלאכה, עבודות כפיים, אומנויות ותחומי ידע עיוניים: יוצרים ומעצבים בנפחייה כלי עבודה וקישוטים מברזל, מכיירים בחומר כוסות וצלחות, קולעים מנצרים סלים לניירות. בסדנאות האמנות הם מציירים, רושמים, שרים ומנגנים, מפסלים באבן ומצלמים בטכניקות שונות. יחד עם זה הם גם לומדים בערנות ובעניין תחומי ידע שונים ומגוונים: מקצועות הומאניים, מדעים מדויקים, מדעי החיים ותחומים חברתיים והתנהגותיים שונים. הלימודים מלווים בפרויקטים מעשיים, אומנותיים ועיוניים. מקצועות הלימוד משולבים זה בזה, ונלמדים במקרים רבים יחדיו סביב נושא מסוים.

אלו הן שלושת האיכויות המרכזיות של הגן, בית הספר היסודי והתיכון כפי שהן יכולות להראות במסגרות השונות של חינוך ולדורף. על הרציונאל החינוכי שעומד מאחורי איכויות אלו בהמשך.

רקע היסטורי

חינוך ולדורף (או מה שקרוי במקומותינו "חינוך אנתרופוסופי") התחיל את צעדיו הראשונים בארץ בסוף שנות ה-80 של המאה שעברה עם שני גנים קטנים, אחד

בירושלים ואחד בהרדוף. כיום, בשנת הלימודים תשפ"ג, כולל זרם חינוכי זה כ-150 גנים, 35 בתי ספר יסודיים, 9 תיכונים ו-4 הכשרות מורים (שתיים מהן – דוד ילין בירושלים ואורנים בטבעון - משלבת הכשרת ולדורף בלימודי תואר ראשון ושני של המכללה)¹. חלק מהגנים ובתי ספר עובדים כמוסדות ממלכתיים לכל דבר, והחלק האחר מוכר דרך האגף לחינוך ה"מוכר שאינו רשמי". את הפעילות הארצית מלווה "הפורום הארצי לחינוך ולדורף"² שעוזר לקבוצות הורים ויזמים בשלבי ההתארגנות הראשוניים ומלווה בתי ספר חדשים.

חינוך ולדורף מושתת על הפסיכולוגיה ההתפתחותית של רודולף שטיינר 1861 - 1925. שטיינר, יליד קרואטיה של היום ובן לתרבות הגרמנית של מרכז אירופה, שפעל בזמנו בתחומים רבים, בין השאר כאיש רוח, עיתונאי ופילוסוף³, ייסד בתחילתה של המאה ה-20 את האנתרופוסופיה⁴, ומאז ועד מותו פעל במסגרתה כמורה ומרצה. את האנתרופוסופיה ראה שטיינר כ"מדע רוח מודרני", כדרך מדעית להעמיק למישורים רוחניים שנסתרים מהתודעה הרגילה; מישורים שלטענתו מסייעים בהבנה של חיי האדם, של תהליכי הטבע ושל התפתחות ההווה. את האנתרופוסופיה אפשר גם לראות כשילוב של דרך חיים וגישה רוחנית, הנותנת כלים להתפתחותו האישית של האדם וכן ידע רוחי על תחומי חיים רבים ומגוונים.

שטיינר עשה מאמצים רבים להפרות כמה שיותר תחומי חיים בהבנות מתוך האנתרופוסופיה, כיוון שראה את משימתו העיקרית בפיתוח הלאה של הידע המערבי לכיוונים חדשים של ידע רוחי, שמבוסס על תהליכי הכרה גבוהים יותר. בין השאר פיתח וחיידש שטיינר בתחומי הרפואה, החקלאות, במגוון של אמנויות, בארכיטקטורה וכמובן בחינוך ובחינוך מיוחד ברוח האנתרופוסופיה. ראוי לציין שבכל כתביו התייחס שטיינר בכבוד לבסיס המדעי שנוצר בתחומים השונים, התחשב בו והרחיב אותו עצמו לכיוונים רוחניים. כך למשל כל רופא שעובד ברוח האנתרופוסופיה חייב לעבור קודם לכן הכשרה רפואית מקובלת, וכך השאיפה היא שכל עובד הוראה במסגרות חינוך ולדורף יעבור גם, במקביל להכשרת הולדורף, הכשרה חינוכית מקובלת ומוכרת.

בית ספר ולדורף הראשון הוקם בשטוטגרט שבגרמניה בשנת 1919 מייד לאחר מלחמת העולם הראשונה, כאשר בעל מפעל לסיגריות בשם "ולדורף-אסטוריה"⁵ ביקש משטיינר להקים בית ספר עבור ילדי פועליו (מכאן גם השם חינוך ולדורף). זאת לאחר שכבר קודם לכן הציע שטיינר במסגרת סדרות של הרצאות בכל רחבי אירופה לחדש את החינוך בעזרת רעיונות אנתרופוסופיים⁶. שטיינר עצמו ניהל את בית הספר במשך כשש שנים עד למותו והיה שותף להתוויית דרכו החינוכית בישיבות מורים, בגיבוש תוכניות לימוד ובליווי מורים. עם הקמת בית הספר לא חזו שטיינר ועמיתיו יותר מבית ספר

ולדורף אחד בגרמניה. האידיאל שעמד מולם היה מעין "בית ספר לדוגמא", אליו יבואו מורים ואנשי חינוך ללמוד את הדרך החינוכית הזו. אולם כבר בשנים הראשונות לקיומו קמו ברחבי גרמניה, שווייץ, אנגליה, הולנד וניו יורק בתי ספר ולדורף נוספים. כיום ישנם אלפי גנים ולמעלה מאלף בתי ספר ולדורף בכל רחבי העולם.

המחשבה החינוכית

בבסיס גישה חינוכית זו ניצבת הפסיכולוגיה ההתפתחותית של שטיינר, שנולדה אומנם מתוך השקפת העולם האנתרופוסופית אולם דומה בעיקרה לתורתם של הפסיכולוגים ההתפתחותיים הגדולים של המאה שעברה: פיאז'ה, אריקסון, פרויד וקוהלברג. גישות אלו רואות את התפתחות הילד בסדרה של שלבים התפתחותיים עוקבים, שכל שלב נבנה על ומתוך השלב הקודם ומהווה המשכו הטבעי. הדגש אינו על מהירות או הישגיות, אלא על ביסוס השלב ההתפתחותי בו נמצא הילד, פיתוח כשריו ויכולותיו העכשוויות ובנייה איטית ויסודית שלהם.

השאלה שמחנכי ולדורף שואלים את עצמם אינה: "מה עלינו לעשות על מנת להכין את הילד לזמן עתידי כלשהו?" או "אילו כישורים ותכונות יש להקנות לו על מנת שישתלב בחיים לאחר בית הספר?" אלא פשוט: "כיצד לפתח את כישוריו, את יכולותיו ואת פנימיותו בצורה הטובה וההרמונית ביותר?" זאת מתוך הגישה, שאדם שלם יותר ובטוח בעצמו ידע להתמודד בצורה טובה עם אתגרי החיים. שטיינר עצמו ביטא זאת במילים הבאות: "אין אנו צריכים לשאול: מה צריך האדם לדעת ולעשות עבור הסדר החברתי שכבר קיים, אלא מה טמון באדם, ומה ניתן לפתח מתוכו?"⁷

המרכיבים השונים של מערכת החינוך: מתודות ההוראה, האווירה החינוכית, תוכניות הלימוד, דרכי הערכה, הקשר בין מורים לילדים ואפילו צורת המבנה, צבעיו ועיצוב הרהיטים מכוונים לתת תשובה לשלב ההתפתחותי בו נמצאים הילדים. מכאן שחינוך ולדורף אינו מקשה אחת, רעיון אחד שמיושם בכל שנות הגן ובית הספר, אלא תהליך דינאמי, משתנה, שעובר מטמורפוזה בהתאם לגילאי הילדים. כוחות ואיכויות מסוימים שמאפיינים גיל כלשהו יכולים לעבור במהלך של שנות הילדות שינוי, ואז להפוך לכוחות ואיכויות שונים לגמרי.

כדוגמא ניתן להביא את החשיבות הרבה שמייחסים בחינוך ולדורף לפיתוח המיומנויות הגופניות-פיזיות בשנות החיים הראשונות: חוויות חושים, מוטוריקה גסה ועדינה, שיווי משקל, יציבה ותנועה. כל אלה מהווים בסיס ליכולות נפשיות ורוחניות בשנות החיים הבאות. שטיינר המליץ למשל לעבוד עם הילדים בכיתות א', ב' בסריגה בשיעורי מלאכת יד (מה שאנו עושים בכל בתי הספר ולדורף בארץ) וזאת כהכשרה

מעשית-גופנית שתשמש מאוחר יותר בגיל ההתבגרות לחינוך החשיבה המופשטת. כדוגמא נוספת ניתן להביא את העבודה האינטנסיבית שאנו עושים בגילאי הגן וכיתות בית הספר היסודי הראשונות על שיווי משקל גופני: הליכה על קורה, התנסות במשחקי בנייה, טיפוס וכיו"ב כבסיס לשיווי משקל נפשי בגילאים מאוחרים בהרבה⁸.

השלבים ההתפתחותיים

בשנות החיים הראשונות, עד לגיל שש-שבע, מתמקדים בגישת חינוך ולדורף קודם כל ובעיקר בתנועה, חוויות חושים עזות, משחק חופשי ומלא דמיון וכל מה שקשור לחיקוי עולם המבוגרים בפעילות ומשחק. גן ילדים ברוח חינוך ולדורף מהווה מקום של עשייה, של עבודה ושל התרחשות מלאת יוזמה, דמיון וחיים. הילדים מבשלים, אופים, בונים, משחקים בינם לבין עצמם, מציגים, יוצרים ומתנסים בחוויות טבע. בגן העובד ברוח חינוך ולדורף מנסים לא לפנות לילד באופן שכלתני ונמנעים מללמדו ידע מופשט (אותיות ה - א', ב', פעולות החשבון), כמו כן לא שואפים להכינו לשלב הבא (כיתה א'), אלא ליצור מקום בו מתמקדים בכוחות הטבעיים שכל ילדה וילד מביאים עמם.

בבית הספר היסודי שמים בחינוך ולדורף דגש מיוחד על תהליכים אמנותיים. הילדים נכנסים בשעות בית הספר לעולם מלא יצירה אמנותית במישורים מגוונים: שירה ומוזיקה, דקלום ודרמה, ציור ורישום, תנועה, פיסול ועיצוב ועוד. האמנות אינה באה בנוסף לתהליכי הלימוד אלא היא הכלי המרכזי דרכו מלמדים כל נושא ונושא. חשבון, לשון, שפות זרות, היסטוריה, תנ"ך וכל שאר מקצועות הלימוד נהפכים כך לחוויה אמנותית מלאת יצירה, לחוויה פנימית מלאת דמיון. בבית ספר ולדורף אין ספרי לימוד, אין מבחני הישגים וציונים ואין תהליכי לימוד והוראה שמטרתם במובן זה חיצונית לילד עצמו. את ספרי הלימוד לדוגמא מחליפים במחברות אומנות גדולות, ללא שורות, אותן יוצרים הילדים בעצמם.

מאפיין מהותי נוסף של בית ספר ולדורף הוא מה שמכונה "תקופות הלימוד". מערכת בית הספר מעוצבת כך ששתי השעות הראשונות בכל יום לימודים (כך בבית ספר היסודי, בתיכון יש עוד תקופה בכל יום) מוקדשות לאותו מקצוע במשך שלושה או ארבעה שבועות. לדוגמא תחום החשבון נלמד שלוש פעמים במהלך כל שנה, כל פעם בתקופת לימוד של כמה שבועות מידי בוקר. התלמידים עוברים בצורה זו את נושאי הלימוד העיקריים (שבעיקרון הם מקבילים למקצועות הלימוד בכל בית ספר) בתהליך לימודי מתמשך, מעמיק ורצוף. הדבר מאפשר תהליכי לימוד אינטגרטיביים וכולל כנאמר לעיל תהליכי אמנות ושילוב של תחומי ידע שונים.

בשנים של גיל ההתבגרות, בתיכון ברוח ולדורף מרחיבים את כל מה שנעשה עד כה לשלושה כיוונים עיקריים. הראשון הוא לימוד עיוני מעמיק, שמבוסס בעיקר על האקטיביות של התלמידים עצמם. בין היתר מדובר על עבודות חקר, פרויקטים במישורים שונים, עבודות קבוצתיות ולימוד אינטגרטיבי שמשלב תחומי ידע שונים. השני הוא התנסות משמעותית במישורים אומנותיים רבים. בתיכון ולדורף הרדוף מדובר למשל בסדנאות הבאות: חמר וקרמיקה, צורפות ותכשיטנות, קליעת סלים, נגרות ועבודה בעץ, נפחות, ציור, פיסול, צילום, שירה, מוזיקה ודרמה. והשלישי מתמקד במעורבות חברתית בקהילה המקומית והארצית.

חינוך ולדורף בגיל זה עושה את הניסיון להביא מגוון רחב של התנסויות, ממישורים ומצדדים שונים על מנת לטפח את הפן האנושי הרחב ביותר של כל נערה ונער. זו גם הסיבה שאין בתיכון התמקצעות, מגמות בחירה וכדומה. כל הנערות והנערים עוברים עד סוף כיתה י"א את המגוון הרחב שצוין לעיל, ללא בחירה, ורק בכיתה י"ב, במסגרת עבודת הגמר, יש בחירה בסדנה מסוימת ובתחום עיוני אחד. עבודת הגמר מסכמת בצורה של עבודה אישית את לימודי הנער/ה בפן מעשי, אומנותי ובפן עיוני⁹.

חשוב לציין שתלמידי ולדורף עושים את מבחני המיצ"ב ופיזה, ובסיום בתיכון גם את מבחני הבגרות ועומדים בהם בכבוד¹⁰. מהניסיון שנצבר ביותר מ-20 שנה של חינוך ולדורף בארץ נראה שניתן ללמד ללא לחץ, ללא הישגיות ובאווירה ובמתודות שקשורות לטבעו המתפתח של הילד, ועדיין לעמוד בכל ההישגים הנדרשים של מערכות החינוך בארץ ובעולם.

חינוך ולדורף וחינוך דמוקרטי

יש חשיבות להערכתי להאיר את ההבדלים בין חינוך ולדורף לבין החינוך הדמוקרטי. זאת משום שפעמים רבות הורים ואנשי חינוך רואים כל סוג של חינוך אלטרנטיבי כחינוך פתוח וחופשי. כמו כן אוכלוסיית ההורים שנוטה לבחור בחינוך ולדורף, מטבעה נוטה לכיוון של חינוך יותר חופשי ומתירני.

עד לגיל ההתבגרות ובשאלות מסוימות גם לאחריו שונה חינוך ולדורף מאד ממה שמוכר כחינוך דמוקרטי, חופשי או פתוח. אין מדובר על מקום בו הילדים עושים כל אשר ליבם חפץ. בבתי ספר ולדורף קיימים חוקים ברורים, מערכת מסודרת וקבועה, המורים קובעים את סדר היום ולתלמידים אין בחירה. מורי בית הספר מכוונים ומנחים את התלמידים בכל השאלות החינוכיות. גם בשאלת הבחירה והאוטונומיה קיים תהליך התפתחותי: בכיתות הראשונות של בית הספר היסודי אין בחירה כלל, עם גיל

ההתבגרות מתחילים לעודד את הילדים להכריע בשאלות מסוימות, ובתיכון, ובמיוחד בכיתות י"א ו-י"ב, מכוונים התלמידים בעצמם, יותר ויותר את לימודיהם.

אנו חיים בתקופה בה ילדים רבים מחליטים ומכריעים, כדבר יומיומי ומובן מאליו כמעט בכל שאלה שקשורה לחייהם: מה יאכלו, מה ילבשו, כיצד יבלו, מתי ילכו לישון, וכך הופכים, פעמים רבות להיות הריבונים בבית המשפחה. ילדים בחינוך ולדורף מונחים להישאר ילדים: לא הם מקור הסמכות ולא פונים לחשיבתם ולתודעתם ללא הרף עם שאלות. במקום זאת הם מובלים באופן טבעי לעולם של ילדות, משחק, דמיון ויצירה. בגרות דורשת הכנה, הפנמת ערכים, הקשבה ולמידה מהבוגר יותר. בגרות מוקדמת מדי יכולה לגרום לבלבול, לחוויה ריקה של בגרות ולתופעה של ילד-מבוגר, שיכולה להפוך מאוחר יותר לתופעה של מבוגר-ילד.

אתגרים לעתיד

לאחר כמעט 40 שנות חינוך ולדורף בארץ הייתי רואה שלוש משימות עיקריות להמשך הדרך. הראשונה נוגעת בהטמעתו של אימפולס חינוך ולדורף בתרבות הישראלית ובמסורת היהודית. משימה זו לקחנו על עצמנו כבר מתחילת פעולתנו בארץ, אולם היא אינה פשוטה. גישה חינוכית זו נוצרה במרכז אירופה ובתרבות הנוצרית, התפתחה תחילה רק באירופה ובארץ"ב, אך זכתה לצמיחה משמעותית בשנים האחרונות: בסין ובאפגניסטן, במדינות רבות באפריקה, בכפרים נידחים בדרום אמריקה, במצרים, בקרב דתות, אמונות, תרבויות ועמים שונים ומגוונים¹¹. בכל מקום מושם דגש דווקא על טיפוח התרבות, המנהגים והמסורת של המקום. אצלנו בארץ אנו עושים עבודה רבה על המתודות להוראת תנ"ך ביסודי ובתיכון, על חגיגת החגים היהודיים בצורה המשמעותית ביותר, על חוויה והכרה של המסורת היהודית ועל הכרת הארץ, מורשתה ונופיה.

המשימה השנייה קשורה למתרחש כיום בכל גן ובית ספר, וכוונתי לשאלת הילדים עם צרכים מיוחדים. בשנים האחרונות אנו עדים למספר גדול של ילדים שאינו משתלב בקלות בסדר היום החינוכי. גם בגנים ובתי ספר ולדורף אנו עדים לתופעה זו, וזאת למרות שדווקא ההוויה החינוכית שאנו יוצרים יכולה להקל במידה רבה על ילדים אלה. הדגש על תנועה ופעילות, על יצירה, על אמונות ומלאכת היד מאפשר אכן לשלב ילדים רבים שאינם מוצאים את מקומם במערכות החינוך הרגילות. ובכל זאת, גם אצלנו עולות שאלות רבות בהקשר של התאמת סדר היום, הדגשים, מתודות ההוראה ואלמנטים בית ספריים רבים לילדים של היום. נראה שרוח הזמן דורשת מאיתנו שינויים רבים, ועלינו להיות יצירתיים ופתוחים מספיק על מנת להבינם וליישמם.

האתגר השלישי קשור לשיח של חינוך ולדורף עם מערכת החינוך הממלכתית. מלכתחילה הייתה זו שאיפתנו ליצור ולפעול בתוך ועם מערכת החינוך של מדינת ישראל ולא כנטע זר לה. לכן התעקשנו לדוגמא בהרדוף ובירושלים ובטבעון – שהיו שלושת בתי הספר הראשונים – להיות בתי ספר ממלכתיים ולא לעבוד בתוך האגף שמוכר ואינו רשמי. לאחר תהליך ארוך הוכר זרם חינוך ולדורף כזרם חינוכי ייחודי ומוכר בתחום החינוך הממלכתי (2017) ומאז כל בתי ספר ולדורף וחלק מהגנים מוכרים ורשמיים. יחד עם זאת, קיימות שאלות רבות ואתגרים מורכבים בקשר זה עם הממסד. יש לנו מה לתרום למערכת ומובן שלה יש מה לחדש לנו. אלא שאתגר זה דורש את הפתיחות של שני הצדדים, והוא, כמו שני קודמיו, אינו תמיד פשוט.

לסיכום, אני מקווה שחינוך ולדורף ימשיך ויצמח בארץ, יקשור קשרים אמיצים ורבגוניים עם מערכות החינוך האחרות, ישכיל לעבוד בצורה נכונה עם הילדים שבאים בשעריו בזמנים אלו, וידע להעמיק בצורה נכונה בתרבות הישראלית ובמסורת היהודית.

ד"ר גלעד גולדשמידט

מחנך, מורה ומנהל בבית הספר ולדורף הרדוף

ממייסדי חינוך ולדורף בארץ

יו"ר הפורום הארצי של חינוך ולדורף בישראל

giladgoldshmidt@gmail.com

¹ את הפרטים של מוסדות חינוך ולדורף ניתן למצוא באתרים:

[/http://www.antro.co.il](http://www.antro.co.il)

[/http://www.waldorf.co.il](http://www.waldorf.co.il)

² פרטים באתר:

[/http://www.waldorf.co.il](http://www.waldorf.co.il)

³ על הביוגרפיה של שטיינר ניתן לקרוא בספר:

Barnes, H. (1995). *A Life For The Spirit*. London: Rudolf Steiner Press.

ועל פעילותו הציבורית במפנה המאות בספר:

סטפן צווייג, "העולם של אתמול", הוצאת זמורה ביתן.

⁴ על האנתרופוסופיה אפשר ללמוד במקומות רבים בארץ, בין השאר בירושלים, ת"א, הרדוף ועוד ראה הערה 2). ספרי היסוד של תורה זו הם:

רודולף שטיינר, "גוף נפש, רוח", הוצאת מיכאל.

רודולף שטיינר, "כיצד קונים דעת העולמות העליונים", הוצאת מיכאל.

⁵ שותף של בעל המפעל היגר עם עליית הנאצים מגרמניה לארה"ב והקים את מלון ולדורף אסטוריה בניו יורק, משם בא גם השם לסלט המפורסם בשם זה.

⁶ רודולף שטיינר, "חינוך הילד לאור מדע הרוח", הוצאת מיכאל.

⁷ Steiner, R. (1983). *Die Paedagogische Grundlage und Zielsetzung der Waldorfschule*. Dornach: Rudolf Steiner Verlag, p 8.

⁸ דוגמאות רבות נוספות וכן רקע יותר מעמיק על מתודות ההוראה ודרכי הלימוד בבית ספר ולדורף ניתן למצוא בספרים הבאים:

"חינוך ולדורף - בתי ספר ולדורף בארץ", הוצאת דליה.

גלעד גולדשמידט, "עולמה של הילדות – ילדות, חינוך וליווי הילד מנקודת המבט של חינוך ולדורף", הוצאת הרדוף.

⁹ על עבודות הגמר יותר בפירוט וכן צילומים של עבודות נבחרות:

<http://www.waldorf-harduf.org/tichon.htm>

¹⁰ מחקרים בין לאומיים על בוגרי חינוך ולדורף והשתלבותם בחברה, בעבודה ובלימודים גבוהים ניתן למצוא באתרים הבאים:

www.waldorflibrary.org

www.waldorf-absolventen.de

כמו כן כותב מאמר זה עוסק כרגע במחקר ישראלי על בוגרי חינוך ולדורף בישראל בהקשרים הללו. ממצאי ביניים ניתן לקבל אצל המחבר.

¹¹ על חינוך ולדורף בהקשר העולמי ניתן ללמוד מהאתר:

[/http://www.freunde-waldorf.de/en/info/welt](http://www.freunde-waldorf.de/en/info/welt)